

ADAMINA ALABRUDZIŃSKA, LUCYNA BAKIERA

DOSTĘPNOŚĆ RODZICÓW W DZIECIŃSTWIE A PRZYWIĄZANIE DO PARTNERA W ZWIĄZKU INTYMNYM

ABSTRACT. Adamina Alabrudzińska, Lucyna Bakiera, *Dostępność rodziców w dzieciństwie a przywiązanie do partnera w związku intymnym* [Parents' availability in childhood and attachment to a partner in an intimate relationship] edited by L. Bakiera, M. Obrębska, „Człowiek i Społeczeństwo” vol. LI: *Blisko czy na dystans? Psychologiczne aspekty relacji międzyludzkich* [Closely or distantly? The psychological aspects of interpersonal relations], Poznań 2021, pp. 61–78, Adam Mickiewicz University. ISSN 0239-3271, <https://doi.org/10.14746/cis.2021.51.3>.

The presented research aimed to check how, depending on different experiences in the relationship with parents during childhood, young adults function in an intimate relationship. The style of attachment to a partner was the key research category. For this purpose, the Plopa Questionnaire of Attachment Styles and survey questions were used, which allowed estimating the total index of parents' availability. 71 people (female 50,7%) in early adulthood participated in the study. Data collection was carried out in direct contact. The results showed that a higher level of accessibility of both parents in childhood coexists with a greater intensity of the secure style of attachment to a partner in an intimate relationship. The level of parents' availability in childhood does not correlate with unsecured styles of attachment to a partner, both among adults coming from postdivorce and full families.

Keywords: parent's availability, divorce, attachment style

Adamina Alabrudzińska, absolwentka Wydziału Psychologii i Kognitywistyki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: adaala@st.amu.edu.pl

Lucyna Bakiera, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Psychologii i Kognitywistyki, ul. Szamarzewskiego 89AB, 60-568 Poznań, e-mail: bakiera@amu.edu.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4559-0430>.

Wprowadzenie

Teza, zgodnie z którą doświadczenia okresu dzieciństwa w istotny sposób rzutują na dalsze funkcjonowanie jednostki, na stałe zadomowiła się w psychologii. Od lat empiryści posługują się nią, projektując badania, psychologom klinicznym i psychoterapeutom służy zaś jako drogowskaz w poszukiwaniu przyczyn ujawnianych przez pacjentów trudności. Stała się ona także inspiracją dla opisanych w niniejszym artykule badań, w których skupiono uwagę na roli, jaką relacja z rodzicami w dzieciństwie, a konkretniej – poziom ich dostępności, pełni dla interakcji w związku intymnym w dorosłości.

Samo tylko „posiadanie” obojga rodziców nie jest gwarancją szczęśliwego dzieciństwa. Dopiero towarzyszące od najmłodszych lat poczucie bycia przez nich kochanym, zauważanym, adekwatnie odzwierciedlanym i akceptowanym sprzyja czerpaniu radości z wewnątrzrodzinnych kontaktów i tym samym przyczynia się do właściwego emocjonalnego i społecznego rozwoju jednostki (Ratnapalan, 2009). Prawidłowy rozwój dziecka wymaga stałej, a nie tylko okazjonalnej uwagi rodziców oraz zainteresowania się jego codziennymi doświadczeniami. Stałość w relacji z dzieckiem nie oznacza konieczności obecności przy dziecku non stop, ale raczej dostępność rodziców, szczególnie w sytuacjach trudnych, wymagających wsparcia o różnicowanym charakterze (Bakiera, 2013). W trakcie rozwoju dziecko w coraz to nowy, jakościowo odmienny sposób reguluje swoje stosunki z otoczeniem (Brzezińska, 2020). Dla jego opiekunów oznacza to konieczność ciągłego, dynamicznego dostosowywania form zapewnianej mu opieki i stymulacji. Co więcej, mimo licznych przeobrażeń we współczesnym rozumieniu wzorców kobiecości i męskości nadal dużą popularnością cieszy się przekonanie, że rola matek i ojców w procesie wychowania potomstwa jest zgoła odmienna (Lewis i Lamb, 2003). Matczyną czułość i miłość, zwłaszcza w pierwszych latach życia dziecka, uważa się za warunek konieczny dla prawidłowego dojrzewania wielu funkcji psychicznych (Gežová, 2015), natomiast ojcowskie stawianie granic traktowane jest jako niezbędny element stymulacji w rozwoju społecznym dziecka (Gębuś, 2015).

Dostępność rodziców rozumiana jako fizyczna i psychiczna obecność matki i ojca pozwalająca na różne typy interakcji wskazuje na możliwość przerwania danej aktywności rodzica wówczas, gdy dziecko go potrzebuje (Lamb, 1987). Jest to rodzaj gotowości do interakcji. Najistotniejsza jest

dyspozycyjność dorosłego, która daje dziecku poczucie udziału rodzica w jego życiu bez względu na to, czy dziecko jest obecnie samo czy w towarzystwie rodzica. Zwraca się również uwagę na wrażliwość rodzicielską (*sensitivity*), nienachalność (*non-intrusiveness*) w kontakcie z dzieckiem i brak wrogości rodzica (*non-hostility*) (Biringen, 2000). Należy ponadto zwrócić uwagę, że dostępności rodziców nie można utożsamiać z łatwością kontaktu dorosłego z dzieckiem. Zasadnicze w obecności rodziców jest prawidłowe zaspokajanie potrzeb dziecka. Wypaczoną formą dostępności są różne postaci awersyjnego rodzicielstwa, kiedy to obecność rodziców *de facto* jest zagrażająca dla dziecka (Bakiera, 2016).

Stopień dostępności rodzica dla dziecka uwarunkowany jest czynnikami subiektywnymi i obiektywnymi. Indywidualne wartościowanie roli rodzicielskiej, nastawienie wobec dziecka czy postawy wychowawcze określają pierwszy rodzaj czynników, które decydują o zdolności rodzica do bycia dostępnym dla własnego dziecka. Ponadto umiejętne rozgraniczanie czynności zawodowych od życia rodzinnego umożliwia utrzymywanie lepszego kontaktu z własnym dzieckiem podczas wspólnie spędzanego czasu (Danner-Vlaardingerbroek, Kluwer, van Steenbergem i van der Lippe, 2013). Przyczyny obiektywne wynikają ze zdarzeń, które mogą uniemożliwiać lub znacznie utrudniać pełnienie roli rodzicielskiej, np. chroniczna choroba rodzica (Moore, Rauch, Baer, Pirl i Muriel, 2015), ograniczenie wolności (Arditti, 2016) czy długotrwały wyjazd (Bakiera i Doiczman, 2018). Badania wskazują, że emocjonalna dostępność rodziców wpływa na zdrowie psychiczne potomstwa w dorosłości (Gökçe i Yılmaz, 2018). Istotne w tym kontekście jest ponadto wsparcie społeczne, które mediuje relację między dostępnością matki i ojca a stylem funkcjonowania w dorosłości i zdrowiem psychicznym.

Wśród czynników decydujących o poziomie dostępności matki i ojca najistotniejsze znaczenie mają relacje między rodzicami. Dorośli konkurujący ze sobą o uwagę dziecka i działający przeciwko sobie podczas interakcji z dzieckiem obniżają jego poczucie bezpieczeństwa. Taka sytuacja nie sprzyja budowaniu bezpiecznego przywiązania do obojga rodziców. Margaret T. Owen i Martha J. Cox (1997) zdiagnozowały wpływ chronicznego konfliktu małżeńskiego na kształtowanie przywiązania u dziecka. Występowanie konfliktu zwiększa ryzyko zdeorganizowanego przywiązania dziecka do matki i ojca. Dorośli pochłonięci konfrontacjami stają się niedostępni dla dziecka, narażają je na poczucie destabilizacji i niepewności. Nasilenie konfliktów małżeńskich wpływa na złożony układ relacji w triadzie matka–ojciec–dziecko. Sposób regulowania przez rodziców negatywnych

następstw konfliktu małżeńskiego nie tylko odzwierciedla się w poziomie ich zadowolenia ze związku, ale również przyczynia się do psychospołecznego funkcjonowania dziecka. Skrajne niezadowolenie, skutkujące separacją lub trwałym rozpadem rodziny w jej dotychczasowym kształcie, może przyczynić się do pogorszenia jakości sprawowanej opieki rodzicielskiej, częstokroć ze względu na zbytne zaabsorbowanie własnymi problemami lub walkę między sobą, w którą niejednokrotnie wplątywane jest dziecko (Beisert, 2008).

Zdarzeniem, które może znacząco ograniczyć dostępność matki i ojca, jest zakończenie relacji małżeńskiej w postaci rozwodu lub separacji. Proces rozwodowy, szczególnie jeśli przebiega w sposób gwałtowny i konfrontacyjny, redukuje częstotliwość i systematyczność kontaktów z obojgiem rodziców (Bakiera i Appelt, 2020). Jak pokazują liczne badania, rozwód rodziców niesie ze sobą skutki dla funkcjonowania zarówno w dzieciństwie, jak i w okresie dorastania i dorosłości (Lansford i in., 2006; Sun i Li, 2008; Wolchik i in., 2002). Niedostępność emocjonalną rodziców generują przede wszystkim trzy okoliczności: rozwód rodziców, konflikt rodzicielski i psychopatologia rodziców (Lum i Phares, 2005).

Jak dowodził John Bowlby (2007), to właśnie na podstawie utrwalonych, emocjonalnie nasyconych wzorców interakcji z najbliższymi opiekunami (którymi w większości przypadków są rodzice) dziecko tworzy pierwsze umysłowe reprezentacje relacji, innych ludzi oraz komplementarny do nich – obraz siebie. Dyspozycja do tworzenia emocjonalnych więzi międzyludzkich jest elementem natury człowieka, jest procesem wrodzonym. W pierwotnej relacji dziecka z opiekunem kształtują się umiejętności bycia blisko lub unikania bliskości drugiej osoby. Relacja ta stwarza schemat oczekiwań względem innych osób i świata. Przeświadczenia, które rozwijają się we wczesnym dzieciństwie są wyjątkowo silne i kolejne wydarzenia życiowe mają tylko pewien potencjał ich zmiany (Holmes, 2007). Ukształtowane w dzieciństwie modele przywiązania są aktywne i względnie trwałe w ciągu całego życia człowieka.

Pierwowzorem więzi, jakie jednostka tworzy w dorosłości, jest relacja małego dziecka z matką (lub innym stałym opiekunem, który stanowi figurę przywiązania). Wyodrębnione przez Mary Ainsworth (1979; 1989) wzorce przywiązania stały się podstawą klasyfikacji stylów przywiązaniowych. Bezpieczny styl przywiązania jest efektem pozytywnych relacji z osobą przewidywalną dla dziecka, stabilną, zdolną do bliskości z nim. W ten sposób dziecko zdobywa ufność wobec otoczenia. Potrafi ono znieść rozłąkę z opiekunem i angażuje się w badanie otoczenia. W sytuacji

zagrożenia aktywnie poszukuje kontaktu z opiekunem i łatwo się uspokaja. Lękowo-ambiwalentne przywiązanie wynika z zachowania dorosłego, które cechuje niestałość, niski poziom responsywności oraz małe zaangażowanie w nawiązanie i podtrzymanie kontaktu. W efekcie jest on psychologicznie niedostępny dla dziecka. Reakcje opiekuna na sygnały płynące ze strony dziecka są niespójne i nieprzewidywalne. Dorosły nie reaguje lub reaguje nieadekwatnie, nie dając dziecku odpowiedniego poczucia bezpieczeństwa. W ten sposób dziecko uczy się, że opieka dorosłego nie zawsze wiąże się z zaspokojeniem potrzeb. Dziecko czasami szuka, a czasami unika kontaktu z opiekunem. Jest nieufne wobec obcych i wykazuje niewielkie zainteresowanie eksploracją otoczenia. Dzieci ambiwalentnie przywiązane potrzebują bliskości, ale jednocześnie wykazują wiele reakcji gniewu i oporu wobec kontaktu z figurą przywiązania. W przypadku unikającego stylu przywiązania sygnały płynące ze strony dziecka są przez opiekuna ignorowane. Dorosły nie reaguje na nie lub reaguje w sposób intruzywny, nie dając dziecku poczucia bezpieczeństwa. W ten sposób uczy się ono, że opieka wiąże się z doświadczaniem dyskomfortu. W rezultacie dziecko unika kontaktu z opiekunem.

Styl przywiązania nie tylko reguluje sposób eksploracji otoczenia przez dziecko, ale także wpływa na strategię osiągania wyznaczonych celów przez dorosłego (Hazan i Shaver, 1987). Osoby, które we wczesnym dzieciństwie wykazywały bezpieczne przywiązanie, w dorosłych związkach charakteryzują się pewnością siebie, z łatwością akceptują zależność w związku i nie obawiają się odrzucenia oraz tworzenia trwałych związków. Dorośli o bezpiecznym typie więzi na ogół potrafią czerpać radość z obcowania z partnerem, darzą go zaufaniem, a siebie postrzegają jako osobę wartościową i zasługującą na miłość. Lękowo-ambiwalentnie przywiązane osoby dorosłe są niepewne uczuć partnera (bądź ich intensywności), mają liczne obawy przed porzuceniem. Lękowo-unikający styl charakteryzuje natomiast osoby wycofane, reagujące dystansem i oporem na próby zbliżenia się do nich (Belsky, 1999; Marchwicki, 2004). Taki styl przywiązania zwiększa prawdopodobieństwo obawy przed zależnością od innych oraz lęk, że partner może oczekiwać większej bliskości niż ta, jaka jednostce odpowiada.

Styl przywiązania wiąże się z satysfakcją z intymnej relacji, co może skutkować w innych obszarach funkcjonowania. Osoby bezpiecznie przywiązane tworzą najbardziej, a lękowo-unikające najmniej satysfakcjonujące relacje (Liberska i Suwalska, 2011). Jak twierdził Bowlby (1988), więzi emocjonalne stanowią dla człowieka podstawowe źródło siły i radości

z życia. Osoby trwające w satysfakcjonującej relacji, w porównaniu z osobami niebędącymi w związku, cechują się nie tylko lepszym zdrowiem psychicznym, lecz również korzystniejszą kondycją fizyczną i lepszym funkcjonowaniem układu krążenia (Holt-Lunstad, Birmingham i Jones, 2008). Natomiast Patrick Keelan, Karen Dion i Kenneth Dion (1998) stwierdzili pozytywną korelację między satysfakcją ze związku i bezpiecznym przywiązaniem pod warunkiem występowania wysokiego poziomu ujawniania Ja wobec partnera. Taką zależność ustalili również Steven Meyers i Sarah Landsberger (2002), którzy wskazali ponadto, że poziom psychologicznego dystresu pośredniczy w związku między bezpiecznym przywiązaniem i satysfakcją małżeńską.

Wyodrębnić można wiele czynników pośredniczących w procesie kształtowania się określonego typu więzi w dorosłości. I tak spostrzeganie przez dziewczynki relacji łączącej je zarówno z ojcami, jak i matkami jako wartościowej, a także pozytywna ocena jakości życia małżeńskiego rodziców ma potencjał hamowania u nich rozwoju skłonności do manifestowania lękowo-ambivalentnego stylu przywiązania w późniejszych bliskich związkach intymnych. W przypadku chłopców istotną rolę ogrywa więź z ojcem. Jeśli uważają ją za udaną, w przyszłości spodziewać się można u nich rozwoju ufego przywiązania oraz minimalizowania tendencji do przejawiania lękowo-ambivalentnego stylu w relacjach z partnerkami (Płopa, 2008). Niekiedy sytuacje rodzinne o charakterze stresowym, w szczególności te związane z obniżeniem stabilności w opiece nad dzieckiem, mogą wpływać na zmianę uprzednio uformowanego bezpiecznego stylu przywiązania w kierunku lękowo-ambivalentnego lub lękowo-unikającego. Z nowojorskich badań przeprowadzonych na grupie 157 par wynika, że u dzieci rozwodników istotnie częściej niż u osób z grupy kontrolnej występuje jeden z pozabezpiecznych stylów przywiązania w związkach partnerskich (Crowell, Treboux i Brockmeyer, 2009). Wsparcie ze strony przyjaciół i bliskich może przyczynić się do rozwoju tendencji do nawiązywania więzi o charakterze bezpiecznym (Rothbard i Shaver, 1994).

Podsumowując, wydaje się, że nabyta w najbliższym otoczeniu rodzinnym w dzieciństwie dyspozycja do funkcjonowania w bliskich związkach nie znika w dorosłości, lecz zostaje utrwalona, a następnie odtwarzana podczas nawiązywania i podtrzymywania przez jednostkę dojrzałych relacji intymnych. Aby zweryfikować to założenie, podjęto badanie, w którym sprawdzano, czy ze względu na określony poziom dostępności rodziców w dzieciństwie młodzi dorośli różnią się w zakresie przywiązania do partnera w związku intymnym.

Metodologia badań własnych

W nawiązaniu do opisanych powyżej założeń teoretycznych postawiono następujące pytanie badawcze: „Czy istnieje związek pomiędzy poziomem dostępności rodziców w dzieciństwie a manifestowanym stylem przywiązania do partnera w relacji intymnej?”. Oczekiwano, że niższy poziom dostępności rodziców w dzieciństwie będzie współwystępował z większym nasileniem pozabezpiecznych stylów przywiązania (lękowo-ambiwalentnego i lękowo-unikającego), a wyższy poziom dostępności rodziców w dzieciństwie – z większym nasileniem bezpiecznego stylu przywiązania.

Rekrutacja uczestników i procedura badania

Zaproszenie do udziału w badaniach zamieszczono w Internecie. Przeprowadzono je na terenie Poznania w okresie od października do grudnia 2019 r. Osoby badane dobrowolnie uczestniczyły w jednorazowym spotkaniu. Badania miały charakter bezpośredni, indywidualny i anonimowy. Kryterium włączenia stanowił wiek (od 20. do 30. r.ż.), orientacja heteroseksualna oraz funkcjonowanie w związku intymnym.

Uczestnicy badania

W badaniu wzięło udział 71 osób, w tym 36 kobiet (50,7%) i 35 mężczyzn (49,3%). Średnia wieku wynosiła 24 lata ($SD = 0,5$). Najwięcej osób miało wykształcenie wyższe (31%) i średnie (27%). Spośród wszystkich osób badanych wyodrębniono grupę dorosłych dzieci rozwodników (jako potencjalnie najbardziej narażoną w przeszłości na doświadczanie deficytów dostępności rodziców). 22 osoby (31%) zadeklarowały, że ich rodzice rozwiedli się, pozostałe 49 osób (69%) nie doświadczyło rozvodu rodziców.

Narzędzia badawcze

Do pomiaru zmiennych uwzględnionych w badaniu zastosowano kwestionariusz oraz rozbudowaną formę metryczki socjodemograficznej, w której umieszczono również pytania pozwalające oszacować dostępność rodziców.

Styl przywiązania do partnera w relacjach intymnych mierzono za pomocą Kwestionariusza Stylów Przywiązaniowych (KSP) autorstwa Mieczysława Plopy (2008). Narzędzie to umożliwia zmierzenie u osób badanych stopnia nasilenia każdego ze stylów przywiązania (bezpiecznego, lękowo-ambiwalentnego i lękowo-unikającego). Osoba badana ustosunkowuje się do 24 stwierdzeń na 7-stopniowej skali. Kwestionariusz bada równolegle występowanie trzech stylów w zachowaniu jednostki (każdemu stylowi odpowiada 8 twierdzeń), lecz konstrukcja pytań wyklucza możliwość współwystępowania wysokich wyników na trzech skalach.

W celu oszacowania poziomu dostępności rodziców w dzieciństwie opracowano wzór określający sumaryczny wskaźnik dostępności rodziców (SWDR). Odzwierciedla on subiektywne poczucie obecności i responywności rodziców w dzieciństwie oraz fakty dotyczące relacji między rodzicami, a także między osobą badaną a matką i ojcem. Wzór przyjmuje następującą postać:

$$SWDR = RM + RO + DM + DO + ZM + [RR + WR].$$

Poszczególne składniki oznaczają:

- RM – subiektywna ocena relacji z matką do momentu uzyskania pełnoletniości na 5-stopniowej skali (1 – brak jakiegokolwiek relacji; 5 – bardzo dobra relacja);
- RO – subiektywna ocena relacji z ojcem do momentu uzyskania pełnoletniości na 5-stopniowej skali (1 – brak jakiegokolwiek relacji; 5 – bardzo dobra relacja);
- DM – subiektywna ocena poczucia dostępności matki do momentu uzyskania pełnoletniości na 5-stopniowej skali (1 – niedostępność; 5 – w pełni zadowolająca obecność);
- DO – subiektywna ocena poczucia dostępności ojca do momentu uzyskania pełnoletniości na 5-stopniowej skali (1 – niedostępność; 5 – w pełni zadowolająca obecność);
- ZM – fakt zawarcia związku małżeńskiego przez rodziców na skali binarnej (5 – zawarcie małżeństwa przez rodziców lub 0 – niezarejestrowany związek rodziców);
- RR – fakt zaistnienia rozwodu rodziców na skali binarnej (5 – brak rozwodu lub 0 – fakt zaistnienia rozwodu);
- WR – wiek, w którym osoba badana doświadczyła rozwodu rodziców (im niższy wiek, tym mniej punktów jest przyznawanych w myśl założenia, że im wcześniej nastąpił rozwód rodziców, tym większe ryzyko niedostępności matki lub ojca: 0 – rozwód nastąpił w okresie

niemowlęstwa/wczesnego dzieciństwa (0.–3. r.ż.), 1 – rozwód nastąpił w okresie przedszkolnym (4.–6. r.ż.), 3 – rozwód nastąpił w okresie szkolnym (7.–12. r.ż.), 4 – rozwód nastąpił w okresie adolescencji (13.–17. r.ż.), 5 – rozwód nastąpił w dorosłości (18 r.ż. i więcej).

Maksymalna wartość, jaką może przyjmować SWRD, wynosi 30 punktów (gdyż uzyskanie punktów w RR wyklucza możliwość ich przyznania w WR i odwrotnie), a minimalna wartość to 9 punktów. Można również oszacować oddzielnie dostępność matki ($RM + DM + ZM + [RR + WR]$) i dostępność ojca ($RO + DO + ZM + [RR + WR]$).

Wyniki

Uzyskane wyniki (tab. 1) świadczą, że średni poziom dostępności rodziców wszystkich osób badanych wynosi 23,14. Spośród 71 osób tylko 4 przyznały maksymalny poziom dostępności, 8 osób przyznało rodzicom połowę lub mniej możliwych punktów dostępności (4 z nich pochodziły z rodzin porozwodowych, 4 z pełnych). Rozkład wyników w zakresie dostępności rodziców jest lewoskośny, a więc większość osób badanych oceniała dostępność rodziców powyżej średniej. Inaczej jest w grupie badanych pochodzących z rodzin porozwodowych. Rozkład jest prawoskośny, co oznacza, że większość wyników w zakresie dostępności rodziców po rozwodzie jest niższa niż średni wynik. W przybliżeniu poziom dostępności rodziców w dzieciństwie dzieci rozwodników odchyła się od średniej badanej grupy o jedno odchylenie standardowe w dół. Wartości kurtozy wskazują na rozkłady platykurtyczne. Zarówno w przypadku osób z rodzin pełnych, jak i w przypadku osób z rodzin porozwodowych rozkład uzyskanych wyników okazał się rozkładem o niskiej koncentracji wokół średniej, przy czym wyniki tych pierwszych były bardziej skoncentrowane wokół średniej niż tych drugich. Najmniejsze rozproszenie wyników wokół średniej, a tym samym najbardziej podobny do rozkładu normalnego, wykazywał rozkład wyników w grupie dorosłych pochodzących z rodzin pełnych.

Zdecydowaną większość osób badanych cechuje najwyższe nasilenie bezpiecznego stylu przywiązania do partnera w związku intymnym, w porównaniu z pozostałymi stylami. Zależność ta uwidacznia się zarówno w całej analizowanej grupie, jak i w podgrupach osób będących dziećmi rozwodników oraz u osób pochodzących z rodzin, w których nie nastąpił rozwód. Średnie wyniki stylów pozabezpiecznych są wyższe wśród osób pochodzących z rodzin porozwodowych. Wartości skośności świadczą o asymetrii

Tabela 1. Poziom dostępności rodziców w dzieciństwie oraz styl przywiązania do partnera w związku intymnym – statystyki opisowe

Zmienna		Statystyki opisowe					SKE	K
		M	SD	Min.	Max.	Me		
Dostępność rodziców	N	23,14	4,87	14	30	24,00	-0,35	-1,05
	n _r	19,68	3,63	14	27	19,50	0,79	-0,61
	n _p	24,69	4,58	14	30	27,00	-0,89	-0,24
Dostępność matki	N	7,89	1,88	3	10	8,00	-0,76	-0,31
	n _r	7,00	2,09	3	10	7,50	-0,41	-0,96
	n _p	8,29	1,65	4	10	9,00	-0,83	-0,18
Dostępność ojca	N	6,35	2,78	2	10	7,00	-0,30	-1,27
	n _r	4,59	2,42	2	10	4,50	0,53	-0,66
	n _p	7,14	2,58	2	10	8,00	-0,75	-0,64
Bezpieczny styl przywiązania do partnera w związku intymnym	N	44,54	8,09	22	56	47,00	-0,85	0,13
	n _r	42,55	6,95	30	53	43,00	-0,28	-0,96
	n _p	45,43	8,47	22	56	47,00	-1,15	0,76
Lękowo-ambivalentny styl przywiązania do partnera w związku intymnym	N	24,79	9,64	8	44	23,00	0,15	-1,02
	n _r	25,95	9,17	8	41	29,50	-0,43	-0,96
	n _p	24,27	9,89	8	44	21,00	0,38	-0,89
Lękowo-unikający styl przywiązania do partnera w związku intymnym	N	18,83	8,48	8	40	18,00	0,63	-0,44
	n _r	21,50	6,89	8	35	20,50	0,16	-0,61
	n _p	17,63	8,90	8	40	15,00	0,94	-0,01

Legenda: *M* – średnia, *SD* – odchylenie standardowe, *Me* – mediana, *SKE* – skośność, *K* – kurtoza, n_r – rodzina porzadowa, n_p – rodzina pełna.

Źródło: opracowanie własne.

wyników. W zbiorze obserwacji więcej jest wyników niższych niż średnia (przeważają rozkłady prawoskośne). Wyniki w obszarze bezpiecznego stylu przywiązania są lewoskośne. Kurtoza natomiast pokazuje małe skoncentrowania wyników wokół średniej. Jedynie wyniki bezpiecznego stylu przywiązania są bardziej skoncentrowane niż przy rozkładzie normalnym.

Porównanie dostępności rodziców w zależności od typu rodziny pochodzenia (rodzina porzadowa vs pełna) wskazuje na istotne statystycznie

Tabela 2. Poziom dostępności rodziców w dzieciństwie oraz styl przywiązania do partnera w związku intymnym (rodzina porozwodowa i rodzina pełna).

Test U Manna-Whitneya

Zmienna		Średnia ranga	U	Z	p
Dostępność rodziców	n _r	20,98	869,5	4,123	< 0,001
	n _p	42,74			
Dostępność matki	n _r	26,93	738,5	2,524	0,012
	n _p	40,07			
Dostępność ojca	n _r	22,91	827,0	3,611	< 0,001
	n _p	41,88			
Bezpieczny styl przywiązania do partnera w związku intymnym	n _r	29,11	690,5	1,887	0,059
	n _p	39,09			
Lękowo-ambiwalentny styl przywiązania do partnera w związku intymnym	n _r	38,68	480,0	-0,734	n.i.
	n _p	34,80			
Lękowo-unikający styl przywiązania do partnera w związku intymnym	n _r	44,16	359,5	-2,236	0,025
	n _p	32,34			

Legenda: U – statystyka testu, Z – standaryzowana statystyka testu, p – poziom istotności, n_r – rodzina porozwodowa, n_p – rodzina pełna, n.i. – korelacja nieistotna.

Źródło: opracowanie własne.

różnice (tab. 2). Dostępność rodziców wśród dorosłych pochodzących z rodzin porozwodowych jest niższa niż wśród dorosłych pochodzących z rodzin pełnych. Szczególnie dostępność ojców jest mniejsza wówczas, gdy rodzice rozwiedli się. W podgrupie rodzin porozwodowych matki spostrzegane są przez dorosłe dzieci jako bardziej dostępne niż ojcowie.

Największą różnicę między manifestowanymi stylami przywiązania w porównywanych grupach zaobserwowano odnośnie do lękowo-unikającego stylu przywiązania. Dorosli pochodzący z rodzin porozwodowych wykazują większe nasilenie tego stylu w porównaniu z dorosłymi pochodzącymi z rodzin pełnych. Dzieci z rodzin pełnych osiągają natomiast wyższe wyniki w zakresie bezpiecznego stylu przywiązania do partnera w relacji intymnej w porównaniu z dziećmi rozwodników. Różnica w wynikach między grupami świadczy o tendencji statystycznej. Różnica natężenia lękowo-ambiwalentnego stylu przywiązania do partnera w relacji intymnej badanych w obu grupach nie jest istotna statystycznie.

Tabela 3. Korelacje pomiędzy dostępnością rodziców a stylami przywiązania do partnera w związku intymnym (grupa kryterialna i kontrolna).

Współczynnik korelacji *r*-Pearsona

Style przywiązania		Dostępność rodziców	Dostępność matki	Dostępność ojca
Bezpieczny styl przywiązania do partnera w związku intymnym	N	0,318**	0,356**	0,205
	n_r	0,234	0,357	0,243
	n_p	0,288*	0,320*	0,120
Lękowo-ambiwalentny styl przywiązania do partnera w związku intymnym	N	-0,233	-0,258*	-0,224
	n_r	-0,248	-0,285	-0,067
	n_p	-0,214	-0,230	-0,264
Lękowo-unikający styl przywiązania do partnera w związku intymnym	N	-0,221	-0,276*	-0,12
	n_r	0,121	-0,020	0,058
	n_p	-0,208	-0,322*	-0,062

Legenda: **korelacja istotna na poziomie 0,01, *korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie), n_r – rodzina porozwodowa, n_p – rodzina pełna.

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym krokiem w postępowaniu badawczym była weryfikacja hipotez statystycznych przy użyciu współczynnika korelacji *r*-Pearsona. Otrzymane wyniki (tab. 3) pozwalają częściowo przyjąć hipotezę mówiącą o związku między dostępnością rodziców w dzieciństwie a stylami przywiązania. Związek taki występuje między poziomem dostępności rodziców a nasileniem bezpiecznego stylu przywiązania. Korelacja między zmiennymi okazała się korelacją istotną, dodatnią, o umiarkowanej sile. Po obliczeniu mocy testu (na podstawie transformacji *z*-Fishera i przybliżenia rozkładu normalnego z korektą obciążenia), a więc po sprawdzeniu prawdopodobieństwa replikacji uzyskanych wyników, okazuje się, że gdybyśmy przeprowadzili 100 kolejnych, identycznych badań, tylko w 66% przypadków obserwowalibyśmy podobną współzależność. Związek między dostępnością rodziców a stylem przywiązania do partnera nie występuje natomiast w grupie dorosłych pochodzących z rodzin porozwodowych. Nie stwierdzono również związku między dostępnością rodziców a pozabezpiecznymi stylami przywiązania. Nasilenie stylów przywiązania do partnera nie koreluje z dostępnością ojca (zarówno wśród dorosłych pochodzących z rodzin pełnych, jak i porozwodowych). Dostępność matki ma znaczenie dla każdego stylu przywiązania, szczególnie w rodzinach pełnych.

Dyskusja

Uzyskane wyniki, które wskazują na większą dostępność matek niż ojców, korespondują z ustaleniami innych badaczy. Matki poświęcają na opiekę nad dzieckiem więcej czasu niż ojcowie (Siemieńska, 2007) i są emocjonalnie bardziej dostępne (Attar-Schwartz, 2019). Kobiety w większym stopniu angażują się w macierzyństwo niż mężczyźni w ojcostwo (Bakiera, 2013). Takie doniesienia tłumaczą po części uzyskane wyniki, które pokazują, że zarówno w całej grupie badanej, jak i w obu podgrupach (rodzina porozwodowa i rodzina pełna) matki spostrzegane są przez dorosłe dzieci jako bardziej dostępne.

Badania potwierdziły szczególne znaczenie dostępności matki dla przywiązania w dorosłości. Ustalenia te nawiązują do badań wskazujących, że rozłąka fizyczna i emocjonalna z matką częściej generuje odczuwanie przez dziecko porzucenia niż rozłąka z ojcem (Bakiera i Doiczman, 2018). Należy przy tym zaznaczyć, że rozwód rodziców najczęściej prowadzi do nierównowagi między rolami wychowawczymi rodziców. W większości przypadków, gdy matka zostaje tzw. wiodącym opiekunem, ojciec wchodzi w rolę weekendowego rodzica, który stara się wynagrodzić dziecku brak swojej stałej obecności. Problematyczna staje się zatem nie tylko ilościowa nierównowaga w kontaktach z rodzicami, ale też ich jakościowe zróżnicowanie, które długofalowo wpływa na funkcjonowanie również w dorosłości (Bakiera i Appelt, 2020). Innym istotnym problemem w procesie wychowania i socjalizacji dzieci w rodzinach niepełnych jest deficyt stałej obecności wzoru osobowego matki/ojca lub obojga rodziców (Dement'eva, 2003). Nawet gdy dzieci uznają rozwód rodziców za najlepszą w ich sytuacji decyzję, wchodzi w dorosłe życie z poważnymi wątpliwościami, czy stworzenie trwałego związku jest możliwe. Stąd częstsze przenoszenie wzorców rozstawania (Brągiel, 2004).

Otrzymane wyniki skłaniają również do kontynuowania poszukiwań w aspekcie „syndromu dorosłych dzieci rozwodników”, podobnie jak uczynili to Wioletta Tuszyńska-Bogucka, Małgorzata Chwiejczak i Jacek Bogucki (2013). Najniższy poziom dostępności każdego z rodziców odnotowano w niniejszych badaniach właśnie w grupie dzieci rozwodników, przy czym poziom dostępności ojców okazał się znacznie niższy w porównaniu z poziomem dostępności matki. Obserwacja Johna Santrocka i Richarda Warshaka (1979), że na skutek rozwodu to zwykle matki przejmują funkcję

głównego opiekuna, jest więc nadal aktualna i ma odzwierciedlenie w przeprowadzonych badaniach.

Badania pozwoliły na udzielenie odpowiedzi na poruszany w nich problem badawczy dotyczący zależności między poziomem dostępności rodziców w dzieciństwie a manifestowanym stylem przywiązania do partnera w relacji intymnej. Ustalono oczekiwany w testowanych hipotezach wzrost nasilenia bezpiecznego stylu przywiązania do partnera w relacji intymnej przy wyższym poziomie dostępności rodziców w dzieciństwie. Wyniki takie są zbieżne z obserwacjami Gözde Gökçe i Banu Yilmaz (2018) dotyczącymi lepszego ogólnego funkcjonowania w relacjach interpersonalnych wśród osób, które deklarowały większą dostępność emocjonalną matek w dzieciństwie, oraz lepszego ogólnego rozwoju społecznego i moralnego wraz ze wzrostem jakości doświadczanej opieki ojcowskiej (Parke, 2004). Powyższe zależności zdają się też korespondować z badaniami Plopy (2008) odnoszącymi się do hamowania skłonności do manifestowania lękowo-ambiwalentnego stylu przywiązania u dzieci wraz ze wzrostem ich zadowolenia z relacji z rodzicami przy jednoczesnym wzroście tendencji do przejawiania stylu bezpiecznego.

Można zatem oczekiwać, że osoby, których przeszłość nacechowana jest doświadczeniami jakiegoś rodzaju braku w sprawowanej nad nimi opiece rodzicielskiej, częściej cechować się będą obniżonymi zdolnościami w zakresie podtrzymywania relacji interpersonalnych, znoszenia problemowych sytuacji i umiejętności adekwatnej mentalizacji stanów własnych i innych ludzi (Grzegorzewska i Cierpiałkowska, 2020). Może to przekładać się na trudności w interpretacji intencji i zachowań przyszłych partnerów postrzeganych jako osoby mało przewidywalne, a także na tendencję do przejawiania przesadnej ekspresyjności w celu zasygnalizowania swoich potrzeb. W ich obrazie siebie może dominować zaniżona ocena własnych możliwości, poczucie niepełnowartościowości i nieskuteczności (Senator, 2010). Natomiast funkcjonowanie w związku intymnym może wiązać się z nieustanną obawą o uczucia partnera i potrzebą ciągłego potwierdzania własnej atrakcyjności (Marchwicki, 2004). W takich warunkach realizacja potrzeb afiliacji, przynależności, miłości, kontaktu czy szacunku może być utrudniona (Ryś, 1999). Rodząca się w ten sposób frustracja może skutkować u tych osób pogorszeniem ogólnej kondycji psychicznej i fizycznej (Holt-Lunstad, Birmingham i Jones, 2008).

W odniesieniu do osób, których rodzice okazali się „wystarczająco dobrymi” opiekunami (Winnicott, 2011), można się spodziewać zawierania przez nie bardziej satysfakcjonujących relacji, opartych na ciepłym i troskliwym

obrazie partnera, a także komplementarnej względem niego reprezentacji siebie jako osoby zasługującej na miłość, pełnowartościowej i skutecznej (Senator, 2010). Manifestować się to może w aktywnym dążeniu do bliskości z partnerem, darzeniu go zaufaniem oraz większą intymnością i zaangażowaniem w podtrzymywanie związku (Belsky, 1999; Marchwicki, 2004). Wszystko to może znajdować wyraz w pomyślnym zaspokajaniu w kontakcie z partnerem wielu potrzeb istotnych z punktu widzenia dobrostanu psychicznego jednostki (Ryś, 1999).

Ustalono różnice między grupą dzieci rozwodników i dzieci z rodzin pełnych w zakresie bezpiecznego i lękowo-unikającego stylu przywiązania mogą być rezultatem doświadczenia w przeszłości czasowego obniżenia stabilności nad sprawowaną opieką przez rodziców ze względu na toczący się między nimi proces rozwodowy oraz związane z tym zakwestionowanie własnej bezpiecznej więzi, łączącej uprzednio dziecko z rodzicami (Kobak i Madsen, 2008; Rothbard i Shaver, 1994). Być może więc opisywany przez Jima Conwaya (2014) „cień” rzucany przez doświadczenie rozwodu rodziców na dalsze funkcjonowanie jednostki rzeczywiście ogranicza jej możliwości w zakresie budowania trwałych relacji intymnych.

Podobnie jak w przypadku badań Plopy (2008), w niniejszych badaniach współzależności między poziomem dostępności rodziców w dzieciństwie a natężeniem występowania unikającego stylu przywiązania nie odnotowano. Być może na ten typ więzi wpływają czynniki o innej naturze.

Literatura

- Ainsworth, M.D.S. (1979). Infant–mother attachment. *American Psychologist*, 34(10), 932–937.
- Ainsworth, M.D.S. (1989). Attachments beyond intimacy. *American Psychologist*, 44(4), 709–716.
- Arditti, J.A. (2016). A family stress-proximal process model for understanding the effects of parental incarceration on children and their families. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*, 5(2), 65–88.
- Attar-Schwartz, S. (2019). Parental availability of support and frequency of contact: The reports of youth in educational residential care. *Children and Youth Services Review*, 101, 317–328. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.04.016>.
- Bakiera, L. (2013). *Zaangażowane rodzicielstwo a autokreacyjny aspekt rozwoju dorosłych*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Bakiera, L. (2016). Aversive parenting: An attempt of conceptualization. W: H. Liberska, M. Farnicka (red.), *Aggression as a Challenge: Theory and Research. Current Problems* (ss. 187–198). Frankfurt: Peter Lang Publishing.

- Bakiera, L., Appelt, K. (2020). Kryzys w rodzinie – separacja i rozwód. W: I. Grzegorzewska, L. Cierpiałkowska, A. Borkowska (red.), *Psychologia kliniczna dzieci i młodzieży* (ss. 623–638). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bakiera, L., Doiczman-Łoboda, N. (2018). Funkcjonowanie dzieci, młodzieży i dorosłych w rodzinach rozłącznych przestrzennie na skutek migracji ekonomicznych. *Człowiek i Społeczeństwo*, 51, 109–126.
- Beisert, M. (2008). Strategie radzenia sobie z rozwodem rodziców podejmowane przez dzieci w wieku dorastania. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 7(4), 82–97.
- Belsky, J. (1999). Interactional and contextual determinants of attachment security. W: J. Cassidy, P.R. Shaver (red.), *Handbook of Attachment* (ss. 249–264). New York–London: The Guilford Press.
- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Clinical Applications of Attachment Theory*. London: Routledge.
- Bowlby, J. (2007). *Przywiązanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brańkiel, J. (2004). Długoterminowy wpływ rozvodu rodziców na dzieci. W: A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny na progu XXI wieku. Rozwój, przedmiot, obszary refleksji i badań* (ss. 193–202). Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Biringen, Z. (2000). Emotional availability: Conceptualization and research findings. *American Journal of Orthopsychiatry*, 70(1), 104–114. <https://doi.org/10.1037/h0087711>.
- Brzezińska, A.I. (2020). Rozwój w okresie dzieciństwa i dorastania: środowisko rozwoju, zadania rozwojowe, nabywanie kompetencji. W: I. Grzegorzewska, L. Cierpiałkowska, A. Borkowska (red.), *Psychologia kliniczna dzieci i młodzieży* (ss. 63–108). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Conway, J. (2014). *Dorośle dzieci prawnie lub emocjonalnie rozwiedzionych rodziców. Jak uwolnić się od bolesnej przeszłości?* Warszawa: Logos. Oficyna Wydawnicza.
- Crowell, J.A., Treboux, D., Brockmeyer, S. (2009). Parental divorce and adult children's attachment representations and marital status. *Attachment & Human Development*, 11(1), 87–101.
- Danner-Vlaardingerbroek, G., Kluwer, E.S., Steenbergen van, E.F., Lippe van der, T. (2013). The psychological availability of dual-earner parents for their children after work. *Family Relations*, 62(5), 741–754.
- Dement'eva, I.F. (2003). Negative factors of the upbringing of children in an incomplete family. *Russian Education & Society*, 45(1), 24–37.
- Gežová, K. (2015). Father's and mother's roles and their particularities in raising children. *Acta Technologica Dubnicae*, 5(1), 45–50.
- Gębuś, D. (2015). Surowy wychowawca czy troskliwy opiekun? Problematyka relacji ojciec–dziecko we współczesnej rodzinie. W: W. Muszyński (red.), *Rodzina jako wartość: wzory – modele – redefinicje* (ss. 421–432). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Gökçe, G., Yılmaz, B. (2018). Emotional availability of parents and psychological health: What does mediate this relationship? *Journal of Adult Development*, 25(1), 37–47.
- Grzegorzewska, I., Cierpiałkowska, L. (2020). Psychopatologia rozwojowa. Integrujące podejście do zdrowia i zaburzeń dzieci i młodzieży. W: I. Grzegorzewska, L. Cierpiałkowska, A. Borkowska (red.), *Psychologia kliniczna dzieci i młodzieży* (ss. 139–161). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Hazan, C., Shaver, P.R. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 511–524.
- Holmes, J. (2007). *John Bowlby*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Holt-Lunstad, J., Birmingham, W., Jones, B.Q. (2008). Is there something unique about marriage? The relative impact of marital status, relationship quality, and network social support on ambulatory blood pressure and mental health. *The Society of Behavioral Medicine*, 35(2), 239–244.
- Keelan, J.P., Dion, K.K., Dion, K.L. (1998). Attachment style and relationship satisfaction: Test of a self-disclosure explanation. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 30(1), 24–35.
- Kobak, R., Madsen, S. (2008). Disruptions in attachment bonds: Implications for theory, research, and clinical intervention. W: J. Cassidy, P.R. Shaver (red.), *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications* (ss. 23–47). New York: The Guilford Press.
- Lamb, M.E. (1987). Introduction: The emergent american father. W: M.E. Lamb, N.J. Lawrence (red.), *The Father's Role: Cross-Cultural Perspectives* (ss. 3–24). New York: Routledge.
- Lansford, J.E., Malone, P.S., Castellino, D.R., Dodge, K.A., Pettit, G.S., Bates, J.E. (2006). Trajectories of internalizing, externalizing, and grades for children who have and have not experienced their parents' divorce or separation. *Journal of Family Psychology*, 20(2), 292–301.
- Lewis, C., Lamb, M.E. (2003). Fathers' influences on children's development: The evidence from two-parent families. *European Journal of Psychology of Education*, 18(2), 211–228.
- Liberska, H., Suwalska, D. (2011). Styl przywiązania a relacje partnerskie we wczesnej dorosłości. *Psychologia Rozwojowa*, 16(1), 25–39.
- Lum, J.J., Phares, V. (2005). Assessing the emotional availability of parents. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 27(3), 211–226. <https://doi.org/10.1007/s10862-005-0637-3>.
- Marchwicki, P. (2004). Psychospołeczne uwarunkowania stylów przywiązania. *Studia Psychologica*, 5(35–36), 36–51.
- Meyers, S.A., Landsberger, S.A. (2002). Direct and indirect pathways between adult attachment style and marital satisfaction. *Personal Relationship*, 9(2), 159–172. <https://doi.org/10.1111/1475-6811.00010>.
- Moore, C.W., Rauch, P.K., Baer, L., Pirl, W.F., Muriel, A.C. (2015). Parenting changes in adults with cancer. *Cancer*, 121(19), 3551–3557.
- Owen, M.T., Cox, M.J. (1997). Marital conflict and the development of infant–parent attachment relationships. *Journal of Family Psychology*, 11(2), 152–164.
- Parke, D.R. (2004). Development in the family. *Annual Review of Psychology*, 55, 365–399.
- Płopa, M. (2008). *Kwestionariusz Stylów Przywiązaniowych (KSP)*. Podręcznik. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Ratnapalan, S. (2009). To be good enough. *College of Family Physicians of Canada*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2654842/> (dostęp: 20.08.2020).
- Rothbard, J.C., Shaver, P.R. (1994). Continuity of attachment across the life span. W: M.B. Sperling, W.H. Berman (red.), *Attachment in Adults: Clinical and Developmental Perspectives* (ss. 31–71). New York: The Guilford Press.

- Ryś, M. (1999). *Psychologia małżeństwa w zarysie*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej Ministerstwa Edukacji Narodowej.
- Santrock, J.W., Warshak, R.A. (1979). Father custody and social development in boys and girls. *Journal of Social Issues*, 35(4), 112–125.
- Senator, D. (2010). Główne tezy teorii przywiązania. W: B. Tryjarska (red.), *Bliskość w rodzinie. Więzy w dzieciństwie a zaburzenia w dorosłości* (ss. 17–37). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Siemieńska, R. (2007). Przemiany płci kulturowej. Między systemami wartości a rolami społecznymi. W: M. Marody (red.), *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku* (ss. 318–343). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sun, Y., Li, Y. (2008). Stable postdivorce family structures during late adolescence and socioeconomic consequences in adulthood. *Journal of Marriage and Family*, 70(1), 129–143.
- Tuszyńska-Bogucka, W., Chwiejczak, M., Bogucki, J. (2013). Czy istnieje „syndrom rozwodowy” u młodych dorosłych z rodzin rozwiedzionych? Badania intymności, asertywności i potrzeby aprobaty społecznej u dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców. *Spółeczność i Rodzina*, 35(2), 37–48.
- Winnicott, D.W. (2011). *Dom jest punktem wyjścia. Eseje psychoanalityczne*. Gdańsk: Imago.
- Wolchik, S.A., Sandler, I.N., Millsap, R.E., Plummer, B.A., Greene, S.M., Anderson, E.R., Dawson-McClure, S.R., Hipke, K., Haine, R.A. (2002). Six-year follow-up of preventive interventions for children of divorce a randomized controlled trial. *Journal of American Medical Association*, 288(15), 1874–1881.